

ISSN 0972-2335

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ

ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਅਪ੍ਰੈਲ 2023

ਮੁੱਲ 15/-

ਸਭ ਕੇ ਤੇਰੇ ਵੱਸ

ਕੀ ਆਖਾਂ, ਕੀ ਆਖਣ ਜੋਗੀ,
ਆਖਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਨਿਚੱਜੀ, ਚੱਜ ਵੀ ਨ ਜਾਣਾ,
ਐਸਾ ਕੋਈ ਵੱਲ ਨਹੀਂ।

ਮਿਹਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਆਪੇ ਰੀਝੇ,
ਆਪ ਹੀ ਰਮਜ਼ ਬੁਝਾਵੇ।

ਮਿਲਣ ਲਈ ਹੁਣ ਆਤੁਰ ਹੋਈਆਂ,
ਪ੍ਰੇਮ ਖਿੱਚ ਦਾ ਬੱਲ ਨਹੀਂ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ
 ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ), ਪੀਐਚ. ਡੀ
 ਸਹਿਯੋਗੀ
 ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ

- ▲ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- ▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: ੪/੮/੯੦ ਮਿਤੀ ੨੦/੨/੯੧ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

- ▲ ਦੇਸ਼: ਇਕ ਕਾਪੀ : 15 ਰੁਪਏ
- ▲ ਦੇਸ਼ ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ : 150 ਰੁਪਏ
- ▲ ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ ਚੰਦਾ: 1500 ਰੁਪਏ
- ▲ ਵਿਦੇਸ਼ : ਸਲਾਨਾ ਚੰਦਾ INR1500
- ▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਲਈ ਡਰਾਫਟ, ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ, ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ:-

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)
 422, ; No 15-J, Umrigar V/160 015
 ਫੋਨ : 0172-2772660, 098140 53630
 e-mail: drjagirsingh@gmail.com
 Website : http://www.amritkirtan.com

ਸਭ ਕੋ ਤੇਰੇ ਵੱਸ
 ਕਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਟਾ-2

ਸੰਪਾਦਕੀ : ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ -
 ਰਾਗਾਂਜਲੀ-ਹਿੰਦੀ-ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ 2

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ
 ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ 4

ਧਰੂਵਪਦ ਅੰਗ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
 ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ 10

Kirtan
 ਸ੍ਰ. ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ 16

ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਕਾਇਦਾ ਸੀਰਜ
 ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ
 (ਲਾਹੌਰ ਬਾਜ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣਾ) ਟਾ-3-4

Donations to **AMRIT KIRTAN TRUST** are eligible for relief u/s 80 G of Income-Tax Act, 1961 (43 of 1961) vide CIT-/I/ CHD/ Tech/ 80-G/ 2008-939 dated 19-05-2008 valid upto 31/03/2012 and now valid in perpetuity, Cheques/Drafts should be sent in the name of **AMRIT KIRTAN TRUST** payable at Mohali. Donations can also be sent by money order at the address **AMRIT KIRTAN TRUST** (Regd.) 422, Sector 15-A, Chandigarh-160015. The Donations can be made by Electronic Transfer also. The bank details are : **AMRIT KIRTAN TRUST** Saving Bank A/c No. 65079603302, IFSC : SBIN0018141 in the State Bank of India, Phase 3B2, Mohali Punjab Branch. After such a Deposit, please inform us your Aadhar No., Pan No. Name & Address as also the deposit details to enable us to send you the receipt.

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਨੇ
 ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼
 ਸ਼ੋਅਰੂਮ ਨੰ: 443, ਮੰਦਰ, ਸੈਕਟਰ 70, ਮੁਹਾਲੀ
 (ਫੋਨ : 0172-4782705, 98150-72197) ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ
 422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ

ਰਾਗਾਂਜਲੀ-ਹਿੰਦੀ-ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ

ਸ੍ਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲੰਡਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਹਿਸਾਬ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਸ਼ਕ ਸੰਗੀਤ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗਾਇਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਰਾਗਾਂਜਲੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਹੁਣ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦੀਆਂ ਸੁਰ ਲਿਪੀਆਂ ਅਸੀਂ ਗਾਹੇ ਬਗਾਹੇ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ’ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਦੋਹਰਾ-ਤਿਹਰਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਸੰਗੀਤ ਉਸਤਾਦਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਆਗਰਾ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕ ਪੰਡਤ ਯਸ਼ਪਾਲ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਪੰਡਤ ਯਸ਼ਪਾਲ ਜੀ ਤੋਂ ਐਮ ਏ ਸੰਗੀਤ ਵੇਕਲ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੇਰੇ ਗੁਰ ਭਾਈ ਬਣ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ’ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰਬਾਬੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖੋ ਵੀ’ ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਕਰਮੀ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਜੀ ਦਾ ਸਪੁਤਰ ਸੀ। ਹੁਣ ਕਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਫਾਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਰੁਖਸਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਵੀ ਮਨ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ, ਵਿਦਵਤਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰ ਲਿਪੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਰ ਗਾਇਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰ ਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਇੰਨੇ ਬਿੰਨ ਤਾਂ ਗਾਇਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

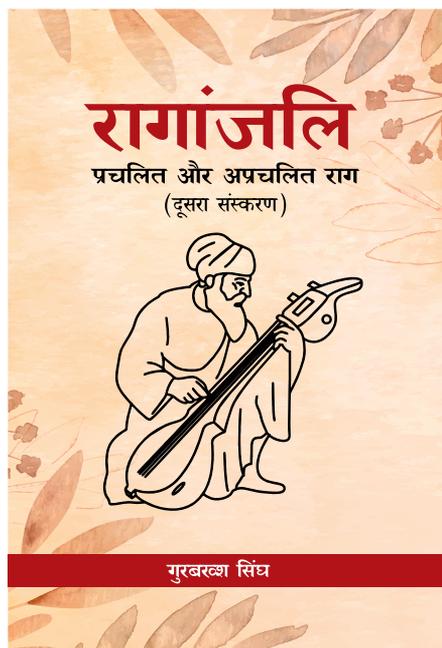
ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ 160 ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਚਲਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 300 ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੈਅ ਤਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਐਡਰੈਸ ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ -

AF PRESS,
No. 35, Sector 7,
IMT Maneger,
Gurugram-122050,
Phone: +91 124 -4215070/71
E [mail:booksaf@gmail.com](mailto:booksaf@gmail.com),
www.academicfoundation.org

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਹੈ - 0044 7443 657800

ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਲਈ ਅਤਿ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਭੁੱਲ ਚੁੱਕ ਖਿਮਾ
ਗੁਰਮਤਿ ਸਿੰਘ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ

ਡਾ.ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ

ਸ਼ੇਖ਼ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ! ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਭੋਗਦਾ ਆਪਣੇ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਦਾ ਹੋਰਵਾ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਓਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਫਰੋਲਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬਚਪਨ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਕਸ਼ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੋਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਅਚੇਤ ਭਾਵੁਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਲਿਆ ਬਿਠਾਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਉਂਜ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਵਲ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਵਲ ਤੁਰ ਆਉਣ ਦਾ, ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ, ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਤਿ ਭਾਵੁਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਹੈ ਨਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਕਿ ਮੈਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਲ ਹੀ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵੱਡ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਿੱਥ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵੱਡ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸਹਿਧਰਮੀ ਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਬਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨਿਰੋਲ ਸੰਬੰਧ ਥਾਪਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਕਿਸੇ ਅਚੇਤ ਸਮਾਜਕ ਹੁਕਮ ਨੇ ਸਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਢੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੀਮਤ ਬੁੱਧ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੁਝ ਵਿਲੱਖਣ ਗੱਲਾਂ ਛੋਹੀਆਂ ਵੀ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਰੜਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਐਸੀ ਖੁੰਬ ਠੱਪੀ ਗਈ ਕਿ ਵਿਚਾਰੇ ਸਦਾ ਲਈ ਚੁੱਪ ਸਾਧ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਜੀਅ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਾਬਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਝ ਜਾਗਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਦੇ ਡਰਾ ਕੇ, ਕਦੇ ਪੁਚਕਾਰ ਦੇ ਕੇ ਸੰਵਾ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਧਰਮ ਡਰ ਸਮੇਂ ਸਾਡਾ ਮਦਦਗਾਰ ਵੀ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਆਪ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕ ਅਚੇਤ ਸਹਿਮ ਬਣ ਕੇ ਸਾਡੀ ਹਿੱਕ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖ਼ਤਰੇ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਖ਼ਤਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਕਰਦੀ ਸੂਝ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗੱਲ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਤੂੰ ਹੀ ਇਕ ਐਸਾ ਬਾਬਾ ਬਚਿਆ ਹੈਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਅ ਦੀ ਗੱਲ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਕੁਝ ਬਾਬੇ ਏਨੇ ਸਤਿਕਾਰੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚੁੱਪ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ, ਜਦੋਂ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ, ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬੋਲਿਆ ਹੀ ਮੁੜ-ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ। ਸਤਿਕਾਰ ਤੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਓਠਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਤੇਰੇ ਲਾਗੇ ਬੈਠਣ ਲਈ, ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਪਾਲਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਸੁਚੇਤ ਅਚੇਤ ਕੋਈ ਸੈਂਸਰ ਨਹੀਂ। ਸੋ, ਅੱਜ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਛੋਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਬਾਬਾ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਵੱਡੀ ਸੀ ਤੇਰੀ ਉਮਰ। ਸਾਡੇ ਹਿਸਾਬ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਅੱਠ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਏਨੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਵਾਲਾ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਵਾਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈਂ। ਤੇਰਾ ਇਕ ਨਕਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਤੂੰ ਨਹੀਂ, ਤੇਰੇ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਵਾਲੇ, ਇਕ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਚਿੰਤਕ ਨੇ ਵਾਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਵੇਂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਗੱਲ ਛੋਹਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਛੋਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈਂ। ਅਚੇਤ ਹੀ ਪੰਜਵੇਂ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਕ ਮੱਤ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਕਸ਼ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੋਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੰਭਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ, ਕਈ ਥਾਈਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ, ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਹੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਨਾ, ਧਰਮ ਵੀ ਇਕ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲ-ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਮਿੱਥ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ? ਕੀ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਸਕਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ? ਕੌਣ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰੇਗਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ? ਕਿਥੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਜੋੜਾਂਗੇ ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਬੈਠ ਕੇ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦੇ ਨੇਮ ਥਾਪਣ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਮਿਥਿਆ ਤਾਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੈ? ਧਰਮ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਉਹ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਨੁਕਤਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਜਿਉਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ, ਉਹ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਪਛਾਣੇ। ਬੰਦੇ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ੈਅ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ, ਪਹਿਲੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਦਾ ਜੋ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਪਾਸ ਚੀਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਪਹਿਲੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜੰਮਿਆ ਪਲਿਆ ਹਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਬ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤਾਂ ਤੂੰ ਹੀ ਹੈ ਨਾ। ਤੇ ਤੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੀ ਹੈਂ ਨਾ! ਧਰਮ ਦੀ ਇਹ ਯੋਗਤਾ ਤੈਥੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈਂ। ਤੂੰ ਇਸ ਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰ ਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈਂ। ਮੈਥੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੇਰੀ ਯੋਗਤਾ ਕਿਤੇ ਪਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਹੰਕਾਰ ਝੂਠਾ ਹੈ। ਮੂਰਖਤਾ ਵੱਸ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਫ਼ੌਰੀ ਲੋੜ ਸਾਰਨ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੇਠ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਕਰ ਤਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਹੰਕਾਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਇਸੇ ਸੁਚੇਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਝੂਠ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀ? ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹੁਣ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਉੱਪਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਕਸ਼ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਮੂਰਖਤਾ ਵੱਸ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਨਕਸ਼ ਸਦੀਵੀ ਹਨ। ਹਾਲਾਂ ਸਦੀਵੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅਦਿੱਖ-ਯੋਗਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਨਕਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ! ਪੰਜਵੇਂ ਨਾਨਕ ਰਾਹੀਂ ਤੇਰੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬਾਬੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਕ ਬਾਬਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਬਾਬੇ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਤੰਗ-ਨਜ਼ਰੀ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਮਿਲੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਕਈ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਬਾਬਾ, ਤੂੰ ਜਿਸ ਆਸਣ ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੈਂ ਉੱਥੇ ਕਈ ਬੈਠੇ ਗਏ, ਓਵੇਂ ਹੀ ਜਿਸ ਆਸਣ ਤੇ ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਹਾਂ, ਉੱਥੇ ਵੀ ਕਈ ਬੈਠੇ ਗਏ, ਪਰ ਇਹ ਆਸਣ ਅਮਰ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਜੀ! ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੂਲ ਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੂਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮੂਲ ਨਹੀਂ

ਹੁੰਦਾ। ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਹ ਮੂਲ ਰੱਬ ਮਿੱਥ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਹ ਮੂਲ ਰੱਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬੋਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਬੋਲੀ ਮਿੱਥ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਜੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ। ਏਦਾਂ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੂਲ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਮੈਨੂੰ ਖਾਸਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਆਦਿ-ਬਿੰਦੂ ਰੱਬ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਅਚੇਤ ਪਹਿਲੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਗ਼ੈਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਪਹਿਲੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਗਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਪੁੱਛਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਗਤੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਆਪਣੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਕਲਾਮ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਤੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਤੂੰ ਆਸਤਿਕ ਮਨੁੱਖ ਹੈਂ, ਖੁਦਾ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਸਾਰੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਆਦਿ-ਬਿੰਦੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਤੇਰਾ ਕਲਾਮ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਪੁਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਪੁਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤੇਰੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਤੈਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਦਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਬਿੰਦੂ ਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਕਲਾਮ ਉਚਾਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਪ੍ਰਵਾਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ, ਸੁੰਗੜੇ ਹੋਏ ਨੁਕਤੇ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕਵਿਤਾ ਤੂੰ ਰਚੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਆਦਿ-ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਹੋਣ ਦੀ ਤੈਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕਿਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੱਚੀ ਲਿਖਤ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ‘ਪੁਸਤਕ’ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪੁਰ ਮੂਲ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ। ਆਖਰਕਾਰ ਦਰਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਿੱਥੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ? ਕਿਸੇ ਪਹਾੜ ਤੇ ਪਈ ਹੋਈ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਅਥਾਹ ਢੇਰੀ ਤੋਂ। ਇਸ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਅਥਾਹ ਢੇਰੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਿੱਥੋਂ ਮਿਥਿਆ ਜਾਵੇ? ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਪਾਣੀ ਤੋਂ। ਜੇ ਬਰਫ਼ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬਰਫ਼ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਮੂਲ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬਿੰਦੂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਬਿਰਥਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਆਦਿ-ਬਿੰਦੂ ਵਾਂਗ ਪੜ੍ਹਨ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਆਦਿ-ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ। ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇਰੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੈਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਬੋਲਦਾ ਸੁਣਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਾ ਉਸ ਤੋਂ ਮਿਟ ਜਾਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਹਰਫ਼ ਹਾਂ। ਤੇ ਖੁਦ ਇਹ ਵਗਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਣੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਹੰਕਾਰ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਬੈਠ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹਲਕਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਨਾ, ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਵਿਚੋਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਝਲਕਦੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਮੈਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਬਾਬੇ ਫ਼ਰਾਇਡ ਵਲ ਮੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਬੋਲ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬੋਲ ਉੱਪਰ ਉੱਕਰਿਆ ਇਕ ਨਵਾਂ ਨਕਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜਾਦੂ ਸਲੇਟਾਂ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਦੂ ਸਲੇਟਾਂ ਉਹੋ ਹੀ ਨੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਡੇ ਅੱਜ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਲੇਟ ਤੇ ਕੁਝ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਤਰੱਦਦ

ਮਿਟਾ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਲੇਟ ਦੀ ਸਤਹ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਮੋਮ ਦੀ ਸਤਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰਵਾਰ ਜੋ ਕੁਝ ਸਲੇਟੀ ਜਾਂ ਪੈਨਸਿਲ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰਵਾਰ ਉਹੋ ਕੁਝ ਮੋਮ ਸਤਹ ਉੱਪਰ ਅੰਕਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੀ ਸਤਹ ਤੋਂ ਅੱਖਰ ਬੁੱਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ, ਮੋਮ ਦੀ ਸਤਹ ਉੱਪਰ ਉਹੋ ਅੱਖਰ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਨਕਸ਼ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਬਾਹਰਵਾਰ ਤਾਂ ਉਹ ਕੋਰੀ ਸਲੇਟ ਉੱਪਰ ਅੰਕਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੰਦਰਵਾਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪੂਰਵਲੇ ਅੱਖਰ ਉੱਪਰ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖੇ ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ ਨਵਾਂ ਲੇਖ ਹੈ। ਤੂੰ ਏਦਾਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਪਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਵੀ ਤੂੰ ਇਸੇ ਸੱਚ ਦਾ ਹੀ ਤਾਂ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ, 'ਕਿਥੇ ਤੈਡੇ ਮਾਪਿਆਂ ਜਿਨੀ ਤੂ ਜਣਿਓਰਿ' ਤਾਂ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਇਹੋ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉੱਪਰ ਉੱਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹਰਫ਼ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ : 'ਫਰੀਦਾ ਖਾਕੂ ਨ ਨਿੰਦੀਐ ਖਾਕੂ ਜੇਡ ਨ ਕੋਇ ॥ ਜੀਵਦਿਆ ਪੈਰਾ ਤਲੈ ਮੁਇਆ ਉਪਰਿ ਹੋਇ ॥' ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਮੈਂ ਖਾਕ ਦੇ ਉੱਪਰ ਅੰਕਿਤ ਹਾਂ ਤੇ ਕੱਲ੍ਹ ਖਾਕ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਅੰਕਿਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੇਰੀ ਪੱਗ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਲਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਅੱਜ ਜਾਂ ਕੱਲ੍ਹ। ਤੇਰੇ ਅਤੇ ਫਰਾਇਡ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੋਚੇ ਦਾ ਬੋਲ 'ਵਾਜਾਂ ਮਾਰਦਾ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਮੂਰਤੀਕਾਰ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਕੇ ਨਵੀਂ ਮੂਰਤੀ ਘੜਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਨਵੇਂ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਂਗ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਟਿਕਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ! ਬਾਬੇ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਲੁਕਾਈ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਹਰ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਮੇਟਦਾ ਹੋਇਆ ਤੱਕਿਆ ਸੀ। ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਫਿਊਡਲ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਚਿਤਵਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਇਸ਼ਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਇਹ ਖੇਡ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਸਰਕਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਉੱਪਰ ਖੇਡੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਜੋ ਮੈਂ ਵਾਕ ਬੋਲਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਤੇਰੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਪਜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਛਾਣਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਪਰ, ਮੌਤ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਉੱਕਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਨਿਰੋਲ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਸਥੂਲ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ-ਕਾਰੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਨੇਮ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉਸ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੈ। ਜੇ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਜੋਤ ਲੈ ਕੇ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁਪਨੇ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯਥਾਰਥਕ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੁਪਨਾ ਬਿਨਸਣਹਾਰ ਹੈ। ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ, ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਲੜੀ ਜਾਣਾ ਇਹੋ ਤਾਂ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਏ : 'ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰ ਥੀਆ ਤਲੀਆਂ ਚੁੰਡਹਿ ਕਾਗ ॥ ਅਜੈ ਸੁ ਰਬੁ ਨ ਬਹੁਵਿਓ ਦੇਖੁ ਬੰਦੇ ਕੇ ਭਾਗ ॥ ਮੈਨੂੰ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਥਿਤੀ ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਨੇ ਬਹੁੜਨਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਬੁਝਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਿਭਾਈ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ 'ਐਬਸਰਡ' ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਗਲੀ ਵਿਚ ਸਦਾ ਚਿੱਕੜ ਰਹਿਣਾ ਹੈ; ਮੀਂਹ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵੱਸਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਸੱਜਣ ਦਾ ਬੇੜਾ ਦੂਰ,

ਪਰ ਪਿਆਰੇ ਨੇ ਤਾਂ ਤੁਰਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਪੱਧਰੀ ਸੜਕ ਤੇ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਘਰ ਵੱਲ ਤੁਰੀ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਨਿੱਤ ਦੀ ਗ਼ਲਤਫ਼ਹਿਮੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਕਲਾਕਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਕਲਾਕਾਰੀ ਤਾਂ ਸਰਬ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਛਿਣ ਤਕ ਵਫ਼ਾ ਪਾਲਦੇ ਹਨ। ਤਨ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਾਗ ਕਰੰਗ ਢੰਢੇਲਦੇ ਹਨ, ਤਲੀਆਂ ਨੂੰ ਗਦੇ ਹਨ, ਸਗਲਾ ਮਾਸ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸੁਪਨੇ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਕਲੀ ਮਾਲ ਵਿਕਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਤੇ ਨਕਲ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਉਦੋਂ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੋਨੇ ਦੇ ਭਾਅ ਵੇਚਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹਰ ਸ਼ਬਦ-ਜਾਲ, ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ਰਤ ਮੌਤ, ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ਰਤ ਅਸਫਲਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਬੋਲ ਕਹਿ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਤੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਜਾਂ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗ਼ੈਰ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਟਿਕਾਉਣੇ ਹਨ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਦਖਲ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਾਂਗੇ ਵੀ ਕਿਵੇਂ? ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਲੁਹਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੈਂ, ਤੈਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਤੂੰ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਦੀ ਰੀਝ ਪਾਲਣ ਲਈ ਲੁਹਾਰ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ :

ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਧਰਤੀ ਵੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਰਕੇ
ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦਾ ਕਿਥੇ ਜਾ ਖਲੋਏ?

ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਕਸ਼ ਤੇਰਾ ਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਤੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੂਰਨੇ ਪਾਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਜੇ ਇਸ ਤੇ ਮਾਣ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਜੋਬਨ ਨਾਲ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰਨਾ, ਧੌਲਿਆਂ ਕੇਸਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ, ਮਰੇ ਅੱਖਵਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਏ ਪੰਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੱਜਲ ਦੀ ਰੇਖ ਨਾ ਸਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ; ਇਹੋ ਹੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਨੇ; ਇਹੋ ਹੀ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬੋਲ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਚੱਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬੰਦੇ ਦਾ ਪਛਾਣਨ ਯੋਗ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਇਹੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੁਕਤੇ ਵਿਚ ਸੁੰਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਹਉਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੁਕਤੇ ਵਿਚ ਟਿਕ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਉਮੈ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਭਰਿਆ ਇਸ਼ਕ ਵੀ ਬੜਾ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪਿਆਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਸੁੰਗੜੀ ਹੋਈ ਹਉਮੈ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਿਲਾਸ ਹੈ। ਸੌ ਵਿਚੋਂ ਨਤ੍ਰਿਨਵੇਂ ਪਿਆਰ ਗੀਤ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ਼ਕ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਗ਼ਲਤਫ਼ਹਿਮੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕੋਈ ਉਮਰ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਸ਼ਕ ਹੰਢਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਭਾਵੁਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਟਿਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਤੂੰ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕ ਉਮਰ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਚਾਰੇ

ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੂੰ ਸਾਰੇ ਸ਼ਲੋਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਚਾਰੇ ਹੋਣਗੇ। ਏਥੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਦੁਨੀਆ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈਂ, ਜਿੱਥੇ ਬੀਤ ਗਈ ਉਮਰ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਉਮਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਉਦੇ ਹੈ। ਤੂੰ ਇਸ ਭਰਪੂਰ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਨਾ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਹੈ, ਨਾ ਜਵਾਨੀ ਦਾ, ਨਾ ਬੁਢੇਪੇ ਦਾ; ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਭਾਵੁਕਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਆਪਾ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲੇਖੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲੱਗੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਤੇਰੀ ਭਾਵੁਕਤਾ, ਬੌਧਿਕਤਾ ਤੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਸੱਭੇ ਸ਼ਾਮਲ ਨੇ। ਮੈਂ ਕਿਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰੀਝਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਰਤ ਸਿਰਫ਼ ਏਨੀ ਹੈ ਕਿ ਰੀਝ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਆਪਾ ਰੀਝ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦੇਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੇਰੀ ਘਾਲ ਥਾਂਇ ਪਈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਤੇਰੇ ਕਲਾਮ ਦੀ ਸੁਹਬਤ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਝ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਤੇ ਤੂੰ ਇਸ਼ਕ ਕਰਦਾ ਕੀਹਨੂੰ ਏ? ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਤੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਖੁਦਾ ਦੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਤਮੀਜ਼ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਬੜੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੇ, ਜੋ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਏ। ਉਹ ਖੁਦਾ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਨੇ। ਕਿਸੇ ਆਦਿਕ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤੀਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਨੇ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਧਰਮ ਲੁਕਾਈ ਆਦਿ ਅਮੂਰਤ ਬਹੁਲਤਾ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰਨ ਵਾਲੇ, ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਤੂੰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉੱਲਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈਂ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੀ ਹੀ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸਦਕਾ ਹੈ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਸ਼ਕ ਤੇਰਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹਰ ਵਕਤ, ਹਰ ਥਾਂ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਉਮਾਹ ਨਾਲ ਫੈਲਿਆ ਤੇਰਾ ਆਪਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੁਜੈਗੀ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰਾ ਇਸ਼ਕ ਬੰਦੇ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਵਿਚ ਤਮੀਜ਼ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ, ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਏਗਾ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਚੁਫੇਰੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਹਾਲਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਤੇਰਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਨਾਲ ਹਾਲਾਂ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵੀ ਕੋਈ ਦੁਨੀਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਤੇਰਾ ਇਹੋ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਸਾਡੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਰਲੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਜਿੰਨੇ ਨੇ, ਜਿੱਥੇ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਗੇ ਬੈਠਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਏ।

ਆਜ਼ੀ ਨਾਲ - ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ)

ਧਰੂਵਪਦ ਅੰਗ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ

ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਗੁਪਤ ਸ਼ਕਤੀ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਤਤ ਨਾਚ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਪੂਜਾ, ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਕੀਰਤੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਮਾਇਣ ਗਾਇਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਵਾਲਮੀਕ ਨੇ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਵ ਕੁਸ਼ ਨੇ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ। ਮੱਧ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਮ ਭਗਤ, ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਜੀਵਤ ਅਤੇ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਵਲਭਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਰਾਮ ਭਗਤ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿੱਚ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਜੀਵਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਪੁਸ਼ਟੀਮਾਰਗੀਯ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਸਵਰਨ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕੀਰਤਨ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਉਤਮ ਸਕਿਯ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਵੇਲੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅੱਜ ਵੀ ਜੀਵਤ ਹੈ। ਪੁਸ਼ਟੀਮਾਰਗੀਯ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਸ਼ਾਖਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੌੜੀਯ, ਰਾਧਾਬਲਭੀਯ, ਹਰਿਦਾਸੀ ਅਤੇ ਨਿੰਬਾਰਕ ਆਦਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਅਖੰਡਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਮ - ਗੁਣ-ਲੀਲਾ ਦਾ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਗਾਇਨ, ਕੀਰਤਨ ਹੈ। ਰਾਮ ਕਥਾ ਦੇ ਸ਼੍ਰਵਣ ਗਾਇਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਕਦ ਪੁਰਾਣ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਪ੍ਰਾਣ, ਅਧਿਆਤਮ ਰਾਮਾਇਣ, ਵਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ, ਰਾਮ ਚਰਿਤ ਮਾਨਸ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੰਧਰਵ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਰਦ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਵੀਣਾਂ ਲੈ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਲੀਲਾ ਅਤੇ ਨਾਮਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੂਰਵ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਸ਼ੰਕਰ ਪਾਗਲਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ “ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਰਾਮਾਨੰਦੀਯ ਧਰੂਵਪਦ ਗਾਇਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਜਨ (ਪਦ ਗਾਇਨ) ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ”।

ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੀ 'ਹਵੇਲੀ ਸੰਗੀਤ' ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਵਿਤਰ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਰੱਖਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਗ ਰਾਗੀਨੀਆਂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਕੇ ਰਾਗ-ਸੇਵਾ ਅਰਥਾਤ ਕੀਰਤਨ-ਸੇਵਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਵਸਥ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ 'ਹਵੇਲੀ ਸੰਗੀਤ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। 'ਹਵੇਲੀ ਸੰਗੀਤ' ਕੋਈ ਅਲਗ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਧਰੂਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਵਰਗਾ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂਪਦ (ਬਿਸਨ ਪਦ) ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਧਰੂਵਪਦ-ਧਮਾਰ ਰਚੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅੱਗੇ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਉੱਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਧਰੂਵਪਦਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹਵੇਲੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਵਾਨ ਧਰੂਵਪਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ੧੬ ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਤੋਮਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪੁਸ਼ਟੀਮਾਰਗੀਯ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ੧੫ਵੀਂ ਸਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਇਸ ਧਰੂਵਪਦ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਅਸ਼ਟਾਸਖਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਗਾਇਕ ਹਨ।”

ਡਾ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੇਂਟਲ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ -

“ The Kirtan that was performed in the temple of Kanshi, Ayodhya, Mathura and Vrindavana was performed by the traditional Musicians who were known as Kirtankar. They used to set the devotional compositions of the Vaishnava Bhagats to the prevalent 'Dhruvpad and Dhamar' style of Hindustani Music.”

ਪੁਸ਼ਟੀਮਾਰਗੀਯ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ (ਹਵੇਲੀ ਸੰਗੀਤ) ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗਭਗ 80 ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ—

ਰਾਗ ਦੇਵ ਗੰਧਾਰ, ਭੈਰਵ, ਰਾਮਕਲੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਆਸਾਵਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਧਨਾਸਰੀ, ਸਾਰੰਗ, ਕਾਫੀ, ਮਲਹਾਰ, ਸੋਰਟ, ਨੱਟ, ਦੇਸ, ਮਾਰੂ, ਗੋਤੀ, ਜੈ ਜੈ ਵੰਤੀ, ਰਾਯਸੋ, ਮਾਲਵ, ਕਾਨੜਾ, ਕਲਯਾਨ, ਨਾਇਕੀ ਬਿਹਾਗ, ਤੋਤੀ, ਪਰਜ, ਯਮਨ, ਸੁਹਾ, ਪੂਰਵੀ, ਕੇਦਾਰਾ, ਵਿਭਾਸ, ਮਾਲਕੋਂਸ, ਸ਼ਾਮ ਕਲਯਾਨ, ਅੜਾਨਾਂ ਜੰਗਲੋ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਖਮਾਜ, ਹਮੀਰ, ਖਟ, ਸ਼੍ਰੀ ਲਲਿਤ, ਸੁਮੋਰੀ ਬਿਲਾਵਲ ਅਤੇ ਪੰਚਮ ਆਦਿ।

ਪੁਸ਼ਟੀਮਾਰਗੀਯ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉੱਥੇ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਖਾਵਜ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਰਾਮ ਭਗਤ ਸ਼ਾਖਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਸ਼ਾਖਾ ਅਤੇ ਹਵੇਲੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਇੱਹ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ “ਧਰੂਵਪਦ ਅੰਗ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ” ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਧਰੂਵਪਦ ਅੰਗ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਸਾਥ ਨਾਲ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ —

“ਕਲਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨੁ ਪਰਧਾਨਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਪੀਐ ਲਾਇ ਧਿਆਨਾ ॥

(ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੫, ਅੰਗ ੧੦੭੫)

ਮੱਧਕਾਲ ੧੫ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉਤਰਾੰਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਘੋਰ ਕਲਯੁਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ 'ਕੀਰਤਨ' ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਭਾਵ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਆਪ ਮਹਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਅਤੇ ਵਾਗੇਆਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕਰਕੇ ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ੩੧ ਮੁਖ ਰਾਗ ਅਤੇ ੩੧ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ 'ਘਰੁ' ਅੰਕ ਸਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪੂਜਨੀਕ ਉਸਤਦ ਸੰਗੀਤ ਅਚਾਰੀਆ ਉਸਤਾਦ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਸੀਨ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਘਰੁ' ਦਾ ਸੰਬਧ ਸਵਰ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਕਨੀਕੀ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਕਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ੬ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ, ੧੫ ਭਗਤਾਂ, ੧੧ ਭੱਟਾਂ ਅਤੇ ੪ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕੁਲ ੬੨ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ।

“ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰਗੀ ਰਾਗ — ਸ਼੍ਰੀ, ਭੈਰਉ ਅਤੇ ਹਿੰਡੋਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਸੰਤ, ਮਲਾਰ ਅਤੇ ਨੱਟ ਵੀ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੇਸੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੁਜਰੀ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੁਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ ਅਤੇ ਤੁਖਾਰੀ, ਸੰਕੀਰਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਬਿਹਾਗੜਾ, ਮਾਰੂ, ਰਾਮਕਲੀ, ਬਿਭਾਸ ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਆਸਾਵਰੀ ਅਤੇ ਗਉੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਿਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੋਹਿਲਾ, ਆਰਤੀ, ਵਣਜਾਰਾ, ਕਾਫੀ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਆਦਿ ਲੋਕ ਧੁੰਨਾਂ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।”

ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬਧ ਧਰੂਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਸਾਥ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। “ਅਕਬਰ ਕਾਲ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਾਇਕ ਮੀਆਂ ਤਾਨਸੈਨ ਜਿੱਥੇ ਧਰੂਵਪਦੀਏ ਸਨ ਉੱਥੇ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਹਿੰਦੂ ਸੰਤ ਸੰਕਰ ਦੇਵ ਆਸਾਮ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਬਾਬ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਥ ਮ੍ਰਿਦੰਗ /ਪਖਾਵਜ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।”

ਸੋ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਦੀ ਧਰੂਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਸਾਥ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੰਗਤਕਾਰ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਰਬਾਬ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੈਸਾ ਵਿਸਮਾਦੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸਰਵਣ ਕੀਤਾ ਹੋਏਗਾ ਉਹ ਰੂਹਾਂ ਧੰਨ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਰਬਾਬ ਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ /ਪਖਾਵਜ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਸਾਜ਼ ਸਨ ਜੋ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਰਬਾਬ ਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਸਬੰਧੀ ਭਾਈ

ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ-

ਘਰਿ ਘਰਿ ਬਾਬਾ ਗਾਵੀਐ ਵਜਨਿ ਤਾਲ ਮਿੰਦਗ ਰਬਾਬਾ ॥

(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ੨੪, ਪਉੜੀ ੪)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਿੱਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਧਰੁਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਆਪਣੀ ਛੱਤਰ ਛਾਇਆ ਰੱਖੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਰਾਗਬੱਧ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਤਾਬਦੀ ਦੇ ਉਤਰਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ। ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਖਿਆਲ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਲੇ ਹੀ ਇੱਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋਨਪੁਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਗੀਤ ਅਰਥਾਤ- ਭਜਨ, ਕੀਰਤਨ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਪਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗਾਇਨ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਧਰੁਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੱਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਤਕ ਕੀਰਤਨ ਧਰੁਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਧਰੁਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੁਆਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਧਰੁਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰੁਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਗਾਏ ਅਨੇਕਾਂ ਸਬਦ ਯਾਦ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੂਰਵਜ ਰਾਗੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਧਰੁਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਨਿਬੰਧ ਸਬਦਾਂ ਨੂੰ ਟਕਸਾਲੀ ਸਬਦ ਰੀਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਧਰੁਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਧਮਾਰ' ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸੀ। ਧਮਾਰ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾਵਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ ਦੇ ਗੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਮਾਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਤਾਲ ਧਮਾਰ (੧੪ ਮਾਤ੍ਰਾ) ਵਿੱਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਧਮਾਰ ਗਾਇਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜੋ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ -

ਮਾਘ ਬਤੀਤਿ ਭਈ ਰੁਤ ਫਾਗੁਨ ਆਇ ਗਈ ਸਭ ਖੇਲਤ ਹੋਰੀ ॥

ਗਾਵਤ ਗੀਤ ਬਜਾਵਤ ਤਾਲ, ਕਹੈ ਮੁਖ ਤੇ ਭਰੂਆ ਮਿਲਿ ਜੋਰੀ ॥

ਭਾਰਤ ਹੈ ਅਲਤਾ ਪਲਿਤਾ, ਛਟਕਾ ਸੰਗ ਮਾਰਤ ਬੈਸਨ ਬੋਰੀ ॥

ਖੇਲਤ ਸਯਾਮ ਧਮਾਰ ਅਨੂਪ, ਮਹਾਂ ਮਿਲਿ ਸੁੰਦਰਿ ਸਾਵਲ ਗੋਰੀ ॥ ੨੫ ॥

(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਵਤਾਰ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੨੮, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਧਮਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ -

ਇਹ ਬਿਧਿ ਫਾਗ ਕ੍ਰਿਪਾਨਨ ਖੇਲੇ ॥ ਸੋਭਤ ਮਾਲ ਢਾਲ ਡਫ ਮਾਲੈ ਮੂਠ ਗੁਲਾਲਨ ਸੇਲੇ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਜਨ ਤੁਫੰਗ ਭਰਤ ਪਚਕਾਰੀ, ਸੂਰਨ ਅੰਗ ਲਗਾਵਤ ॥

ਨਿਕਸ ਸ੍ਰੇਣ ਅਧਿਕ ਛੇਬਿ ਉਪਜਤ, ਕੇਸਰ ਜਾਨ ਸੁਹਾਵਤ ॥

ਸ੍ਰੇਣਤ ਭਰੀ ਜਟਾ ਅਤਿ ਸੋਭਤ, ਛਬਹਿ ਨ ਜਾਤਿ ਕਹਿਓ ॥

ਮਾਨਹੁ ਪਰਮ ਪ੍ਰੇਮ ਸੋ ਡਾਰਿਓ, ਈਗਰ ਲਾਗਿ ਰਹਿਓ ॥

ਜਹਿ ਤਹਿ ਗਿਰਤ ਭਏ ਨਾਨਾ ਬਿਧਿ ਸਾਂਗਨ ਸਤੁ ਪਰੋਏ ॥

ਜਾਨਕੁ ਖੇਲ ਧਮਾਰ ਪਸਾਰ ਕੈ, ਅਧਿਕ ਸ੍ਰਮਿਤ ਹੋਵ ਸੋਏ ॥ ੧੧੮ ॥

(ਬਸੰਤ, ਬਿਸਨਪਦ)। ਪਰਸ ਨਾਥ ਅਵਤਾਰ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ)

ਧਰੁਵਪਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਬਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਇੱਸ ਵਿੱਚ ਸਬਦ ਦੇ ਸ਼ਪਸਟ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਬਦ ਇੱਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਵਾਤਮਿਕ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸਵਰ (ਰਾਗ) ਹੈ। ਧਰੁਵਪਦ ਸਬਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇੱਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਲਾਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਬੜਤ ਅਲਾਪ ਜਾਂ ਬਹਿਲਾਵਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਨਾਂ ਇੱਸ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਵਰਜਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰਤੀ ਬੋਲਤਾਨਾਂ, ਗਮਕ ਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮੀਂਡ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਰ ਅਤੇ ਸਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅੰਲਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਣ, ਮੁਰਕੀ, ਖਟਕਾ ਅਤੇ ਜਮਜਮਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਵਰ ਅਤੇ ਸਬਦ ਦਾ ਕੇਵਲ ਸਾਧਾਰਨ, ਸੁਧ, ਮਧੁਰ ਅਤੇ ਭਾਵਕ ਉਚਾਰਨ ਹੀ ਹਰੇਕ ਰਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੁਪਦੇ, ਚਤੁਰਪਦੇ ਅਤੇ ਅਸਟਪਦੇ ਆਦਿ ਗੀਤਾਂ

ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਧਰੂਵਪਦ ਗਾਇਕ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਲਾਵੰਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਹ ਕਲਾਕਾਰ ਸਾਹਿਤ, ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਧਰੂਵਪਦ ਗਾਇਕ ਨੂੰ ਧਰੂਵਪਦੀਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰੂਵਪਦ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ, ਅੰਤਰਾ, ਸੰਚਾਰੀ ਅਤੇ ਆਭੋਗ ਚਾਰ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰੂਵਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਅੰਤਰਾ ਇੱਕ ਦੋ ਭਾਗ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਧਰੂਵਪਦ ਦੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵਾਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਾਣੀਆਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਇੱਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ—

੧. ਗੋਬਰਹਾਰ ਵਾਣੀ ੨. ਖੰਡਾਰ ਵਾਣੀ ੩. ਡਾਗੁਰ ਵਾਣੀ ੪. ਨੌਹਾਰ ਵਾਣੀ

ਧਰੂਵਪਦ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਧਮਾਰ' ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਿਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਰੂਵਪਦ ਗਾਇਕ ਹੀ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੱਧ ਜਾਂ ਦਰੁੱਤ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਗਾਇਆ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾਵਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਮਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਖਾਵਜ ਦੀ 14 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਧਮਾਰ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਮਾਰ ਗਾਇਕੀ ਨੂੰ ਬੋਲ ਬਾਂਟ ਨਾਲ ਸ਼ਿਗਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰੂਵਪਦ ਵਿੱਚ ਗੀਤ ਦੀ ਧੁੰਨ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਧਮਾਰ' ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਗੀਤ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਾਗਵਾਚੀ ਧੁਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਜੋਧਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਸੰਗੀਤ ਅਚਾਰੀਆ ਉਸਤਾਦ ਲਛਮਨ ਸਿੰਘ ਸੀਨ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ “ਬਾਬਾ ਹਰੀਦਾਸ ਅਤੇ ਮੀਆਂ ਤਾਨਸੈਨ ਵਰਗੇ ਉਚਕੋਟੀ ਦੇ ਧਰੂਵਪਦੀਏ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ।” ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਨਮਿਆਂ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਧਰੂਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ, ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ।

ਧਰੂਵਪਦ ਧਮਾਰ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਮੱਧ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਰੂਵਪਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਪਖਾਵਜ ਸਾਜ਼ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰੂਵਪਦ ਧਮਾਰ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਸੰਬਧੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਧਰੂਵਪਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਵੱਡਮੁਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇੱਹ ਘਰਾਣੇ ਇੱਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ —

੧. ਤਲਵੰਡੀ ਘਰਾਣਾਂ ੨. ਸ਼ਾਮਚੁਰਾਸੀ ਘਰਾਣਾਂ ੩. ਹਰਿਆਣਾ ਘਰਾਣਾ

੪. ਕਪੂਰਥਲਾ ਘਰਾਣਾ ੫. ਬਜਵਾੜਾ ਘਰਾਣਾ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਧਰੂਵਪਦ-ਧਮਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਗਾਇਕੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਾਣਮੱਤੀ ਇੱਸ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਨ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦਾ ਨਾ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਗੈਰਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾ ਹੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੈ। ਧਰੂਵਪਦ ਧਮਾਰ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਨ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇੱਹ ਸਾਡਾ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸਾ ਸਦੀਵੀਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਕੋਈ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ ਕਿ ਧਰੂਵਪਦ ਧਮਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਲ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਝਾਤਿ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਧਾਨ। ਰਾਗ ਰਾਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਗ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਤਾਲ ਅਨੁਸਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਸਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਦੇ, ਦੋ ਪਦੇ, ਤਿਪਦੇ, ਚੌਪਦੇ ਅਤੇ ਅਸਟਪਦੇ (ਅਸਟਪਦੀਆਂ) ਧਰੂਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੀ ਹਨ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵੀ ਧਰੂਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਰੂਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲਾ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਭਗਤੀ ਭਾਵ, ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬੋਲ ਬਾਂਟ ਅਜਿਹੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਨਾ ਬਦਲੇ ਅਤੇ ਤਾਲ ਦੀ ਚਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਦਿਸ਼ ਹੋਣੀ ਬਹੁਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਤਾਲ ਦੀ ਖਾਲੀ ਭਰੀ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਏ।

ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਤੇ ਪਖਾਵਜ ਇੱਕ ਹੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਦੋ ਨਾਮ ਹਨ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਪਖਾਵਜ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ

ਸਬਦ ਹੈ। ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵਲੋਂ ਰਚੇ ਧਰੁਵਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਬਿਨ ਕਰਤਾਲ ਪਖਾਵਜ ਵਾਜੈ ਅਨਹਨ ਕੀ ਝੁਨਕਾਰ ॥

ਬਿਨ ਸੁਰ ਰਾਗ ਛੱਤੀ ਸੋ ਗਾਵੈ ਰੋਮ ਰੋਮ ਰੰਗ ਸਾਰ ॥

ਹੋਲੀ ਖੇਲ ਮਨਾ ਰੇ ਫਾਗੁਨ ਕੇ ਦਿਨ ਚਾਰ ॥

(ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ, ਸੰਗੀਤ, 2010, ਹਾਥਰਸ ਵਿੱਚੋਂ)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਕਦੇ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਘਰਿ ਘਰਿ ਬਾਬਾ ਗਾਵੀਐ ਵਜਨਿ ਤਾਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗੁ ਰਬਾਬਾ ॥

(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 28, ਪਉੜੀ 8)

ਰਬਾਬੁ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਘੁੰਘਰੂ ਅਨਹਦ ਸਬਦੁ ਵਜਾਵੈ ॥

(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ ੩੮੧)

ਜੀਤ ਫਿਰੈ ਸਭ ਦੇਸ ਦਿਸਾਨ ਕੇ ਬਾਜਤ ਢੋਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਨਗਾਰੇ ॥

(ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਤਵ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸਵਯੈ ॥)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਬਦਾਂ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵੇਲੇ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਪਖਾਵਜ /ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ ਜੋ ਧਰੁਵਪਦ ਧਮਾਰ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਮੱਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਜ਼ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਸਬਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਧਰੁਵਪਦ ਧਮਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਹੋਏਗਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਾਰ, ਛੱਤ, ਘੋੜੀਆਂ, ਕਰਹਲੇ ਅਤੇ ਅਲਾਹੁਣੀਆ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਛੋਟੀ ਬਹਿਰ ਦੇ ਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਸਾਥ ਨਾਲ ਹੀ ਗਾਇਆ ਹੋਏਗਾ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਪੀੜੀ ਦਰ ਪੀੜੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਤੇ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੂਰਵਜਾਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰੁਵਪਦ ਅੰਗ ਦੇ ਸਬਦ ਯਾਦ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਮਹੰਤ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ, ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਅਮੀਰ, ਭਾਈ ਦੇਸਾ, ਬਾਬਾ ਸ਼ਰਧਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸਾਵਣ ਚੰਦ, ਭਾਈ ਲਾਲ, ਭਾਈ ਮੋਤੀ, ਭਾਈ ਚਾਂਦ, ਭਾਈ ਰੂੜਾ, ਭਾਈ ਬੁੜਾ, ਭਾਈ ਸਾਂਈ ਦਿੱਤਾ, ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਧਰੁਵਪਦੀਏ, ਪੰ. ਨੱਥੂ ਰਾਮ ਧਰੁਵਪਦੀਏ, ਭਾਈ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਧਰੁਵਪਦੀਏ, ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ, ਭਾਈ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤੀਵਰ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਮਜਬੂਰ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਮਸਤੂਆਣਾਂ), ਪਿੰਸੀਪਲ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ ਸਿਤਾਰਾ, ਭਾਈ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਲਮਸਤ, ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਖਸੀਸ ਸਿੰਘ, ਉਸਤਾਦ ਮਹਿਗਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦਾ ਧਰੁਵਪਦ ਅੰਗ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਨ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡਮੁਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਟਕਸਾਲਾਂ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਧਰੁਵਪਦ ਧਮਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਉਸਤਾਦ ਮਹਿਗਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਸਬਰ 2009 ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ (ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ) ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੌਰਾਨ ਸੈਂਟਰਲ ਯਤੀਮਖਾਨਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਖੋਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਧਰੁਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਥ ਪਖਾਵਜ ਜਾਂ ਜੋੜੀ (ਉੱਖਲੀ ਧਾਂਮਾ) ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਤਾਦ ਮਹਿਗਾ ਸਿੰਘ ਧਰੁਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਉਸਤਾਦ ਸਨ ਜੋ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਹਾਰਿਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਪੱਖੋਂ ਜਿੱਥੇ ਧਰੂਵਪਦ ਧਮਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਢਾਹ ਲੱਗੀ ਹੈ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਧਰੂਵਪਦ ਅੰਗ ਦੀ ਸਬਦ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਬੀਰ ਰਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਢਾਹ ਵੀ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਉਸਤਾਦ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਵਲੋਂ ਸੰਭਾਲੀ ਧਰੂਵਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦੇ ਅਤੁੱਟ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਜੁੱਟੇ ਹਨ।

ਆਖਿਰ ਵਿੱਚ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਟਕਸਾਲਾਂ, ਪੰਥ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ, ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਨਿਮਰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਅਰੰਭੀ ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਧਰੂਵਪਦ ਅੰਗ ਤੋਂ ਗਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਨ ਤੇ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਕਰਨ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਧਰੂਵਪਦ ਅੰਗ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਪਖਾਵਜ ਸਾਜ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧੂਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਪਖਾਵਜ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇੱਥੇ ਇੱਠ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਫਖਰ ਨਾਲ ਦੱਸਣੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਕੈਡਮੀ ਜੰਡਿਆਲਾ ਗੁਰੂ ਅੰਮਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੁਖਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਨਿਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੌਰਾਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਕੈਡਮੀ ਵਿੱਚ ਧਰੂਵਪਦ ਅੰਗ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਮਾਹਿਰ ਉਸਤਾਦਾ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਗੇ। ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸ ਅਣਗੌਲੇ ਕਾਰਜ ਵੱਲ ਓਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਕਰਨ। ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਮੋਰ ਸੰਸਥਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜੇ ਕਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਸੋਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਬਰਿੰਦਾਬਨ ਆਦਿ ਦੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਸਾਥ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਪਖਾਵਜ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਾਮਿਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ? ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਇੱਠ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਖੋਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋਏਗਾ।

(ਸੀਨੀਅਰ ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ, ਪਖਾਵਜੀ ਲਾਹੌਰ ਬਾਜ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣਾ)

#340, ਸੰਗੀਤ ਵਿਲਾਸ, ਬੇਦੀ ਕਲੋਨੀ, ਧਾਰੀਵਾਲ,

ਜਿਲ੍ਹਾ-ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ। ਫੋਨ : - + 91 - 98143 49658

E.Mail - harbhajansinghdhariwal@gmail.com

Form IV Statement of Ownership (See Rule 9)

Place : 422, Sector 15-A, Chandigarh
 Periodicity : Monthly
 Editor, Printer & Publisher's Name : Dr. Jagir Singh
 Nationality : Indian
 Owner of Newspaper : President, Amrit Kirtan Trust

I, Dr. Jagir Singh, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Date : 28th February, 2023

Dr. Jagir Singh, Publisher

GURBANI'S PERSPECTIVE

Kirtan is a Sanskrit word that means, “narrating, reciting, telling, describing” of an idea or story, specifically in Indian religions. It also refers to a genre of religious performance arts, connoting a musical form of narration or shared recitation, particularly of spiritual or religious ideas, native to the Indian sub-continent. It is a call and response style song or chant, set to music, wherein multiple singers recite or describe a legend or express loving devotion to a deity or discuss spiritual ideas. It may include dancing or direct expression of 'Bhavas'(emotive state) by the singer; as per Wikipedia. Many Kirtan performances are structured to engage the audience where they either repeat the chant or reply to the call of the singer.

A Kirtan performance is accompanied with regional musical instruments, such as the harmonium, veena, ektara, tabla, pakhawaj, flute, karatalas etc. It is a major practice in Hinduism, Sant traditions, Sikhism and some forms of Buddhism, as well as other religious groups.

Kirtan has Vedic roots and contextually means, “to mention, make mention of, tell, name, call, recite, repeat, relate, declare, communicate, commemorate, celebrate, praise or glorify”. Kirtan sometimes referred to as 'Sankirtana'(literally, collective performance), is a call and response chanting or musical conversation, a genre of religious performance arts that developed during India's Bhakti devotional traditions. However, it is a heterogeneous practice that varies regionally. (wikipedia)

In Hinduism, musical recitation of hymns, mantras and the praise of deities has ancient roots, as evidenced by the Samaveda and other Vedic literature. Kirtanas were popularized by the Bhakti movement of medieval era Hinduism, starting with the South Indian Vaishnavism and Shaivism around 6th century which subsequently spread in central, northern, western and eastern India, particularly after 12th century, as a social and congregational response to Hindu-Muslim conflict. The foundation of the Kirtan traditions are also found in other Hindu scriptures such as Bhagavad Gita and Bhagvata Purana. The ancient sage Narada, revered as a musical genius, is called Kirtankar in the Padma Purana. The famous story of Prahlada in the Avatara Katha, mentions Kirtan as one of the nine forms of worship. The Marathi Saint Namdev (1270-1350) used Kirtan form of singing to praise the glory of God. In Andhra Pradesh, the compositions of Tallapaka Annamacharya, a 14th century mystic, represents the earliest known music called Sankirtana. He wrote in praise of Lord Venkateswara, the deity of Seven Hills in

these hymns and fills the hearts with intense devotions, stimulates humility and stirs Amrit 'Naam' in the soul. It takes one to the realm of divinity. The influence of Gurbani Kirtan is deep, profound and divine. It lifts one out of time and space. It blesses one with a true glimpse of divinity. Kirtan acts as a powerful arrow piercing through the heart. This is the way the Guru injects love and purity through His powerful Gurbani.

Thus, Gurbani Kirtan is an important and unique aspect of Sikhism. Sikhs accord utmost importance to listening/ singing of Gurbani Kirtan. Most of the Gurbani in Sri Guru Granth Sahib is based on 'Ragas'(31 Ragas to be precise, such as Bilawal, Sorath, Suhi, Dhanasari, Kanra etc etc); meaning thereby that it is to be sung in that particular Ragas only. That is the beauty and uniqueness of Gurbani Kirtan.(sikhwiki.org)

Further, Gurbani itself elaborates on the significance of the Gurbani Kirtan, a mystical experience, very beautifully and philosophically; as under:

ਕੀਰਤਨ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ ॥

Keerathan Niramolak Heeraa

The Kirtan of the Lord's Praise is a priceless diamond.

ਆਨੰਦ ਗੁਣੀ ਗਹੀਰਾ ॥ (sggs-893)

Aanandh Gunee Geheeraa

It is the ocean of bliss and virtue.

ਭਲੇ ਭਲੇ ਰੇ ਕੀਰਤਨੀਆ ॥

Bhalo Bhalo Rae Keerathaneeraa

Blessed and good is such a kirtanee, who sings such Praises.

ਰਾਮ ਰਮਾ ਰਾਮਾ ਗੁਨ ਗਾਉ ॥

Raam Ramaa Raamaa Gun Gaao

He sings the Glorious Praises of the Lord,

ਛੇਡਿ ਮਾਇਆ ਕੇ ਧੰਧ ਸੁਆਉ ॥ (sggs-885)

Shhodd Maaeiaa Kae Dhhandhh Suaao

And renounces the entanglements and pursuits of Maya.

ਜੀਵਤ ਸੇ ਪਰਵਾਣੁ ਹੋਏ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨਿ ਜਾਗੇ ॥ (sggs-322)

Jeevath Sae Paravaan Hoeae Har Keerathan Jaagae

Those who remain awake to the Kirtan of the Lord's Praises - their lives are approved

ਜੋ ਜੋ ਕਥੈ ਸੁਨੈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਤਾ ਕੀ ਦੁਰਮਤਿ ਨਾਸ ॥ (sggs-1300)

Jo Jo Kathhai Sunai Har Keerathan Taa Kee Dhuramath Naas

Whoever speaks and listens to the Kirtan of the Lord's Praises is rid of evil-mindedness.

Tirumala.(wikipedia)

According to Dr. James Reho, Kirtan chanting like the states of connectedness and ecstasy it produces, must be experienced to be fully understood. Simply observing or talking about Kirtan is no more useful than observation or study of any other 'transitional space'; the external can be described, models can be tested, but the experience itself remains unassailable. Only participation, serious 'play' as is undergone in religious ritual or fantasy enactment, can open up the reality of what the Kirtan is. The silence experienced after chanting Kirtan is like no other silence; in this silence, it ceases to be a matter of faith or dogma that the Divine can be met in stillness- this meeting becomes experience. Such a silence is easy to keep, even for extended periods: how hard is it to look for minutes on end into the eyes of your beloved? Kirtan opens the heart to that kind of deep pregnant silence, in which you are joyfully alive to the immediacy of reality: in traditional language you experience being both lover and beloved of God. Chanting or Kirtan is a shortcut to ecstasy. It is simple, enjoyable, powerful procedure for purposefully reorganizing one's consciousness.

The advent of Guru Nanak, the founder of Sikhism, changed completely the concept and significance of Kirtan. According to Gurbani, Kirtan is the magical formula, rather an extraordinary and exceptional way to keep the human soul afloat in the dark era of 'Kalyug', provided the devotee sings the pure melodies with his/her heart closely focused on the meaning and true spirit of the Gurbani, thus:

ਕਲਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨ ਪਰਧਾਨਾ ॥

Kalajug Mehi Keerathan Paradhhaanaa

In this Dark Age of Kali Yuga, the Kirtan of the Lord's Praises are most sublime and exalted.

ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਪੀਐ ਲਾਇ ਧਿਆਨਾ ॥ (sggs-1075)

Guramukh Japeei Laae Dhhiaanaa

Become Gurmukh, chant and focus your meditation.

The significance of the composition of Sri Guru Granth Sahib in Divine Poetry is inestimable. Lovers of God invariably choose to express and communicate their mystic experiences in this language of love, language of spirit. Musicality adopted in the composition is also unique. It awakens deeper layers of human heart and consciousness. It encompasses what is otherwise indescribable and incommunicable. Divine wisdom is laced with sweet melodious fragrance. This divine melody tunes the soul with Rhythm Eternal. It all makes Gurbani Kirtan, unique; not only that, supreme and blissful. His grace flows in the torrents through

ਹਰਿ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਈਐ ॥

Har Dhin Rain Keerathan Gaaeeai

Singing the Kirtan of the Lord's Praises day and night,

ਬਹੁੜਿ ਨ ਜੋਨੀ ਪਾਈਐ ॥ (sggs-623)

Bahurr Na Jonee Paaeeai

I shall not be consigned to reincarnation again.

ਨਾਨਕੁ ਕਹੈ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਕਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਹੋਇ ਉਧਾਰੁ ॥ (sggs-214)

Nanak Kehai Sun Rae Manaa Kar Keerathan Hoe Oudhhaar

Says Nanak, listen, people: sing the Kirtan of the Lord's Praises, and you shall be saved.

From the above Gurbani quotes, it is clear that Gurbani Kirtan has been elaborated by Gurbani itself. It takes one to the highest meditative state where all pains, miseries, sins are removed and Guru holds you, for communion with 'Akal Purakh' (God).

ਸੋ ਅਸਥਾਨੁ ਬਤਾਵਹੁ ਮੀਤਾ ॥

So Asathhaan Bathaavahu Meethaa

Showme that place, O friend,

ਜਾ ਕੈ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਨੀਤਾ ॥ (sggs-385)

Jaa Kai Har Har Keerathan Neethaa

Where the Kirtan of the Lord's Praises are forever sung.

ਸਾਧਸੰਗਿ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਈਐ ॥

Saadhasang Har Keerathan Gaaeeai

In the Saadh Sangat, the Company of the Holy, sing the Kirtan of the Lord's Praises.

ਇਹੁ ਅਸਥਾਨੁ ਗੁਰੂ ਤੇ ਪਾਈਐ ॥ (sggs-385)

Eihu Asathhaan Guroo Te Paaeeai

This place is found through the Guru.

Guru shows you the place and takes you to that place i.e. Satsang, wherein you listen to the Kirtan; and the lust, anger, greed, attachment and ego is controlled, enabling one to pay attention and listen with awakened consciousness, the Kirtan.

ਰਾਜ ਲੀਲਾ ਤੇਰੈ ਨਾਮਿ ਬਨਾਈ ॥

Raaj Leelaa Thaerai Naam Banaae

The pleasures of royalty are derived from Your Name.

ਜੋਗੁ ਬਨਿਆ ਤੇਰਾ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਈ ॥ (sggs-385)

Jog Baniaa Thaeraa Keerathan Gaaee

I attain the state of Yoga, singing the Kirtan of Your Praises.

ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਹੈ ਸਿਰਿ ਕਰਮਨ ਕੈ ਕਰਮਾ ॥

Har Keerath Saadhhasangath Hai Sir Karaman Kai Karamaa

Singing the Kirtan of the Lord's Praises in the Saadh Sangat, the Company of the Holy, is the highest of all actions.

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਤਿਸੁ ਪਰਾਪਤਿ ਜਿਸੁ ਪੁਰਬ ਲਿਖੇ ਕਾ ਲਹਨਾ (sggs-642)

Kahu Naanak This Bhaeiou Paraapath Jis Purab Likhae Kaa Lehanaa
Says Nanak, he alone obtains it, who is pre-destined to receive it.

It is a good deed of the previous births and the good fortune which has prevailed that a person, the blessed soul reaches this stage wherein he can't remain without Kirtan and all day and night the only desire that comes to mind and consciousness is listening to Kirtan, so as to walk the path, which is pre-destined. Gurbani Kirtan started by Guru Nanak himself, more than five centuries ago, has enlightened millions of people having different faith, caste, creed, religion, belief, language and culture. It has the capacity and ability, which is indescribable by words, but can be experienced; to wash away one's pains, miseries and all the sins. It can simply enable a human being to get rid of lust, anger, greed, attachment and ego; elate the soul to the level wherein the person had communion with God.

The holy Sikh scripture, Sri Guru Granth Sahib is the main source of Gurbani Kirtan. Sikhism accord unique and highest state to Sri Guru Granth Sahib, as the living Guru. However, Gurbani Kirtan is also based on the Banis of Bhai Gurdas Ji, Bhai Nand Lal Ji and Dasam Granth.

Real Gurbani Kirtan is performed not only through words but also with mind and emotions. The Sikh tradition of Kirtan – Gurmat Sangeet, started by Guru Nanak at Kartarpur in the year 1521 was strengthened by his successors, particularly by Guru Arjan Dev Ji at Amritsar. In spite of several interruptions, Kirtan continued to be performed at Harmandir Sahib, Amritsar, and other historical Gurudwaras with due attention to Raga, Taal and Dhuni.

That is the Kirtan; the Gurbani Kirtan, the way, the path and the purpose of life.

*baljeets1402@gmail.com

ਤਿੰਨ ਤਾਲ: ਕਾਇਦਾ ਸੀਰੀਜ਼

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਪਾਰੀਵਾਲ
(ਲਾਹੌਰ ਬਾਜ਼, ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣਾ)

ਤਬਲਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ **ਲੜੀਵਾਰ** ਕਾਇਦਾ ਸੀਰੀਜ਼ ਅਧੀਨ **ਕਾਇਦਾ ਨੰ:18** ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦਾ ਇਜ਼ਾਫਾ 12 ਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਛੇ ਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲਾ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮੁਕਾਮ ਅਗਲੇ ਛੇ ਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੈ। ਕਾਇਦੇ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬੋਲ 8 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਹੈ, ਜੋੜ 4 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਚੀਫ਼ 4 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਇਦੇ ਦਾ ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਪਰ ਰਚੀਫ਼ ਦਾ ਬੋਲ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਇਦਾ ਆੜ ਲੈ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਖਾਸ ਕਾਇਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਰਿਆਜ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਇਦੇ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕਾਇਦਾ # 18

ਪਿੰਨ-- ਪਾਗੇਨ ਪਾਗੇਤਿ ਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇ ਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਿ ਨਾਗਿਨਾ, ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿ ਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇ ਘੇਨਗ ਤਿਨ੍ਹਤਿ ਨਾਕਿਨ੍ਹ ।

ਤਿੰਨ-- ਤਾਕੇਨ ਤਾਕੇਤਿ ਰਕਿਟ ਤਾੜਾਕੇ ਕੇਨਕ ਤਿਨ੍ਹਤਿ ਨਾਕਿਨ੍ਹ, ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿ ਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇ ਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਿ ਨਾਗਿਨ੍ਹ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਪਿੰਨਪਾਗੇਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਨਾਗਿਨਾ, ਪਿੰਨਪਾਗੇਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਿਨਾਗਿਨ੍ਹ,

ਪਿੰਨਪਾਗੇਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਨਾਗਿਨਾ, ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਤਿਨ੍ਹਤਿਨਾਕਿਨ੍ਹ ।

ਤਿੰਨਤਾਕੇਨ ਤਾਕੇਤਿਰਕਿਟ ਤਾੜਾਕੇਕੇਨਕ ਤਿਨ੍ਹਤਿਨਾਕਿਨ੍ਹ, ਤਿੰਨਤਾਕੇਨ ਤਾਕੇਤਿਰਕਿਟ ਤਾੜਾਕੇਕੇਨਕ ਤਿਨ੍ਹਤਿਨਾਕਿਨ੍ਹ,

ਪਿੰਨਪਾਗੇਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਨਾਗਿਨਾ, ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਿਨਾਗਿਨ੍ਹ ॥

ਬੰਧ # 1

ਪਾਗੇਨਪਾਗੇਤਿ ਰਕਿਟਪਾਗੇਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ, ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਨਪਾਗੇਤਿ ਰਕਿਟਪਾਗੇਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ,

ਪਿੰਨਪਾਗੇਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਨਾਗਿਨਾ, ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਤਿਨ੍ਹਤਿਨਾਕਿਨ੍ਹ ।

ਤਾਕੇਨਤਾਕੇਤਿ ਰਕਿਟਤਾਕੇਨ ਤਾਕੇਤਿਰਕਿਟ ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ, ਤਾਕੇਤਿਰਕਿਟ ਤਾਕੇਨਤਾਕੇਤਿ ਰਕਿਟਤਾਕੇਨ ਤਾਕੇਤਿਰਕਿਟ,

ਪਿੰਨਪਾਗੇਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਨਾਗਿਨਾ, ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਿਨਾਗਿਨ੍ਹ ॥

ਬੰਧ # 2

ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਨਪਾਗੇਤਿ ਰਕਿਟਪਾਗੇਨ, ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਨਪਾਗੇਤਿ ਰਕਿਟਪਾਗੇਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ,

ਪਿੰਨਪਾਗੇਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਨਾਗਿਨਾ, ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿ ਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇ ਘੇਨਗ ਤਿਨ੍ਹਤਿ ਨਾਕਿਨ੍ਹ ।

ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਤਾਕੇਤਿਰਕਿਟ ਤਾਕੇਨਤਾਕੇਤਿ ਰਕਿਟਤਾਕੇਨ, ਤਾਕੇਤਿਰਕਿਟ, ਤਾਕੇਨਤਾਕੇਤਿ ਰਕਿਟਤਾਕੇਨ ਤਾਕੇਤਿਰਕਿਟ,

ਪਿੰਨਪਾਗੇਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਨਾਗਿਨਾ, ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਿ ਨਾਗਿਨ੍ਹ ॥

ਬੰਧ # 3

ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਿਨਾਗਿਨ੍ਹ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਿਨਾਗਿਨ ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ,

ਪਿੰਨਪਾਗੇਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਨਾਗਿਨਾ, ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਤਿਨ੍ਹਤਿਨਾਕਿਨ੍ਹ ।

ਤਾੜਾਕੇਕੇਨਕ ਤਿਨ੍ਹਤਿਨਾਕਿਨ੍ਹ ਤਾੜਾਕੇਕੇਨਕ ਤਿਨ੍ਹਤਿਨਾਕਿਨ, ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਤਾਕੇਤਿਰਕਿਟ ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਤਾਕੇਤਿਰਕਿਟ,

ਪਿੰਨਪਾਗੇਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਨਾਗਿਨਾ, ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਿਨਾਗਿਨ੍ਹ ॥

ਬੰਧ # 4

ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ,

ਪਿੰਨਪਾਗੇਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਨਾਗਿਨਾ, ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਤਿਨ੍ਹਤਿਨਾਕਿਨ੍ਹ ।

ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਤਾਕੇਤਿਰਕਿਟ ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਤਾਕੇਤਿਰਕਿਟ ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਤਾਕੇਤਿਰਕਿਟ ਤਾਕੇਤਿਰਕਿਟ ਤਾਕੇਤਿਰਕਿਟ,

ਪਿੰਨਪਾਗੇਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਨਾਗਿਨਾ, ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾੜਾਘੇਘੇਨਗ ਪਿਨ੍ਹਪਿਨਾਗਿਨ੍ਹ ॥

ਬੰਧ # 5

ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ ਤਿਕਘੇੜਾ-ਨ ਪਾਗੇਨਪਾਗੇਤਿ ਰਕਿਟਪਾਗੇਨ ਪਾਗੇਤਿਰਕਿਟ,

